



de REYNAERT

Frits van Oostrom



de REYNAERT

Leven met een middeleeuws meesterwerk

Met een nieuwe editie van de Middelnederlandse tekst
naar alle bekende bronnen
door Ingrid Biesheuvel en Frits van Oostrom

2023 Prometheus Amsterdam

© 2023 Frits van Oostrom

Omslagontwerp Tessa van der Waals

Illustratie omslag Vossenvignet door Gustaaf van de Woestijne, in 1921 ontworpen
voor het omslag van een navertelling van de *Reynaert* door Stijn Streuvels

Foto auteur Bob Bronshoff

Lithografie afbeeldingen BFC, Bert van der Horst, Amersfoort

Zetwerk en opmaak Willem Morelis

www.uitgeverijprometheus.nl

www.reynaert.nl

ISBN 978 90 446 4267 4

Vor Jahrhunderten hätte ein Dichter das gesungen?
Wie ist das möglich? Der Stoff ist ja von gestern und heute!
J.W. von Goethe, *Reineke Fuchs*, 1794

Great story is never-ending.
Jan M. Ziolkowski, *Reading the Juggler of Notre Dame*, 2022

In hem dinc warte te quere
o en segghe no daer oner honte
at logghene wesen soute
ant her leert bescanne in lattyne
n meneghe cloester sine
n in meneghe goeder stede
der ment hout in verdrifere
ant god toefte hem belonere
an sinen haimelike wondre
ie sweghale hondes oer o: ronte
le daghe sine zonten
en goet sent b: andane
en gods onderdane
at hi alroes en here
oer ons allen moere bede
ies e moer hi met verghere
ant hi tpefide hooft bezere
ies moete hoer xps onse hee
or here heuer moeder oer

Amen ame

Van den vos Reynaerde

Villien die alchouke maerte
daer hi dincen omme warte
hem verhoere so haerte
at die auonture van reynaerde
n diersche onghemaket blent
ie villem met heret vullane
at hi die dinc van reynaerde soude
n hie nade wassche bouche
n diersche dinc heret begome
od moere ons quere huppe somie
n hoer hem daer toe myn am
at ic bidde in dit begijn
eate de dorpe enren toer
he si omme daer si hoer
ele ryma en vele hoort
ie ha omme sin ghelooft
at si late nabesane
e vele claghe si de rime
re dinc as al ene malle
malle hille ryma walle

Daer hi mer meer of ne wert
an ic doe hoe dat si hoert
ie nu in babilome leue
ant si wel si sordens begheue
at e segghe mer dor mine wille
yus dinstens ware ee ghelille
e hards in ene mer ghebede
ie in groeter honelshere
herne hoer hare hile
oe bar in dat ic sordens malle
ele auonture van reynaerde
l begrip die grongaeerde
n die dorpe en die toer
e wille dat die ghene hoer
ie ghene pleghe der oer
n hare zin daer toe hoer
at si lenen hooft hille
yn si sinen sin si rime
ier dinsten mer goet hime
n hoer hoe ic her begimme
Et was in eenen dincen daghe
at beate bosch en hage

Et groene louere wate benae
obel die comie hadde ghedae
yn hof a: here oner al
at hi waende hadde hys ghenal
onden re wal groet loue
oe quame tos comie houe
se die diere groet en cleene
onten vos reynaert alleene
i hadde te houe so vele madae
at sine mer dorpe gae
ie hem belandich hent onfiet
so was reynaerde ghesiet
n her dinc lantbed: rox: hof
ae: hi in hadde a: hille lof
oe al dat hof vlamet was
as d mende lond die dag
me hadde te claghe oner rime
e fallen marte gissen baerte
D gnet her up ene daghe
singrin en sine maghe

PROLOOG

Vossen zijn niet buitengewoon slim. Natuurlijk heeft de vos als roofdier zo zijn jagerstrucjes, zoals de zogeheten muizensprong, waarbij de vos een muis besluit, om dan hoog op te springen, zich in zijn volle lengte uit te strekken en als een animale drone vol op zijn nietsvermoedend doelwit neer te komen. Maar uitzonderlijke sluwheid is bij vossen nog niet waargenomen. Die hebben ze misschien ook helemaal niet nodig. Een vos heeft geen natuurlijke vijanden, en kan in bos en duin doorgaans gewoon zijn ding doen. Soms komt hij op het erf als kippendief, indien er gaten zitten in het gaas of in de schuur. Maar dat zal vrijwel altijd 's nachts zijn, wanneer de boeren slapen en de kippen voor het grijpen op hun stok zitten. Een vos doet niet aan hoogstandjes van list. Volgens de grote dierenencyclopedie van Grzimek zou de vos zelfs ietwat dommig zijn. De wolf is veel intelligenter.

Waarom klinkt het bovenstaande zo verwonderlijk? Omdat het indruist tegen het gevestigde idee dat de vos juist zeldzaam slim is. *Vulpes heet een vos in Latijn*, zo dichtte Jacob van Maerlant omstreeks 1270, *schalker beeste en mach niet sijn*: 'sluwer dier bestaat er niet'. Met die reputatie figureert de vos nog altijd in ons spraakgebruik: een sluwe vos, het slimme vosje, een vos verliest wel zijn haren maar niet zijn streken, als de vos de passie preekt... In Sint-Niklaas legde onderwijzer Amand de Vos (!) in de vorige eeuw een hele collectie aan van zegswijzen met vossen, waaronder bloemrijke als 'hij heeft van de vos gegeten' (resp. vossenmelk gedronken), gezegd van een doortrapt persoon; 'de vos kan wel wijs worden maar nooit braaf'; 'de vos groet alleen de heg als hij de tuin in wil' en 'ik begrijp je goed, zei de patrijs tegen de vos, en hij vloog weg'. Het imago van de vos als sluerik klinkt ook door in andere talen; neem alleen al in het Engels *foxy*, *cunning fox* en *to outfox*. Nooit horen we vaste uitdrukkingen als domme vos, slome vos, oenige vos of wat dies meer zij. Slimme vos is vrijwel pleonasme. 'Oranje is een vos', zei in 1564 een Utrechtse geestelijke over Willem de Zwijger. Dat was niet als compliment bedoeld. Een vos is ondoorgrondelijk, onbetrouwbaar en hoogbegaafd in streken.

Hoe kon dit imago in de wereld komen? Misschien vanwege het mysterie dat de vos omringt, en zijn ongrijpbaarheid. Niet dat ze zeldzaam zijn. Wereld-

wijd is de vos de meest verbreide carnivoor, van woestijnvossen in Afrika tot witte vossen in de Himalaya. Alleen al in Nederland leven volgens kenners meer dan vijftienduizend vossen. Maar ze laten zich niet makkelijk betrappen. De vos is voornamelijk een nachtdier, leeft solitair en doorgaans buiten de bewoonde wereld, is zeer mobiel en slaat onvoorspelbaar toe. Vermoedelijk deed zijn schrandere snuit de rest. Vossen moesten wel intelligent zijn. En naarmate we verder van de natuur kwamen te leven, kwam ons beeld van vossen steeds meer uit de boeken en steeds minder uit het vrije veld. De vos is meer een dier van horen zeggen dan van zien.

Deze beeldvorming omtrent de vos gaat zeer ver terug. Op een Soemerisch kleitablet van drieduizend jaar oud verhaalt in spijkerschrift een fabel hoe negen wolven eens tien schapen hadden buitgemaakt. Dat was er ogenschijnlijk een te veel, en maakte de verdeling van de buit complex. Een passerende vos komt met de oplossing: de wolven één schaap, en zichzelf negen. Uit iets later tijd kent de Babylonische traditie een ‘Serie van de vos’: verhalen waarin de vos een slimme simulant blijkt en schijnheilig vroom, en bij de rechtbank aan het langste eind trekt in procedures tegen hond en wolf.

In de antieke oudheid lopen deze lijnen door. Aristoteles noemt de vos ‘kwaadaardig en doortrap’. In een fabel van Aesopus vraagt een haas aan een vos of hij veel eten in huis heeft. De vos nodigt hem uit als gast een kijkje te komen nemen – en eet de haas op. In dezelfde tijd zien we de vos ook zijn entree maken in de omgeving van de macht. Als de leeuwenkoning ernstig ziek is, bieden wolf en vos tegen elkaar op met therapeutische adviezen. De vos betoogt dat Zijne Majesteit zich ter genezing moet omhullen met een vers gevilde wolvenhuid; gedurende de revalidatie is de vos bereid om de regering waar te nemen. De vos als raspoetin bleef eeuwenlang een archetype.

Zo ging het voort met framing van de vos, in eindeloze schakering. Bij La Fontaine (1668) in diens beroemde fabel van de vos en de raaf. In de opera bij Janáček, ‘Het sluwe vosje’ (1924). In het kinderboek *Fantastic Mr Fox* van Roald Dahl (1970), waarin de hoofdfiguur omwonende boeren een- en andermaal te slim af is. Tot in moderne ‘hoge’ literatuur, zoals *Confessions of the Fox* (2018) van Jordy Rosenberg, over een legendarische achttiende-eeuwse zakkenroller en (bij Rosenberg) transgender, een boek geprezen in *The New Yorker* – waar men nooit verlegen zit om highbrow formulering – als ‘a cunning metafiction of vulpine versatility’.

Het middeleeuwse kroonjuweel in deze verzameling is de Oudfranse *Roman de Renart*. Het zijn zevenentwintig korte verhalen – *branches* heetten ze al in de Middeleeuwen, als takken van dezelfde stam – over de vos Renart en hoe die iedereen aftroeft. De beroemdste branche is *Le Jugement de Renart*

(circa 1180), waarin Renart zich moet verweren voor de rechtbank van de leeuwenkoning Noble tegen aanklachten van vrijwel alle andere dieren, Isengrin de wolf voorop. De *Roman de Renart* vond brede weerklank in Europa, en navolging in tal van talen. Het succes ging zelfs zover dat in het Frans *renard* het woord werd voor de hele soort, het oudere woord *goupil* voor vos verdringend. Het is een kras geval van literair effect. Alsof een muis inmiddels een mickey was gaan heten, of elke eend een donald.

Binnen ons taalgebied zou het zóver niet komen. Wij noemen de rode *vulpes vulpes* nog altijd bij zijn oorspronkelijke Germaanse naam: vos. Toch is er een verwante trend waarneembaar in het Nederlands. Al tijdens de Middeleeuwen werden vos en Reynaert vrijwel synoniem, en ook Vondel noemt de vos herhaaldelijk Reynaert. En zodra een hedendaagse krant iets over enige vos bericht, kan men er gif op innemen dat de naam Reynaert gaat vallen. Of, met een koosnaam, Rein of Reintje. Zelfs de zoöloog J. Ritzema Bos spreekt in zijn standaardwerk *Landbouwdierkunde* (1879) herhaaldelijk, met onagrarische vertedering, over de vos als Reintje.

Dit heeft alles te maken met de bijzondere status van de *Reynaert* in ons taalgebied. Gebaseerd op de Oudfranse *Jugement de Renart*, maar daaruit vrij bewerkt en met een compleet nieuw tweede deel, dat het verhaal naar een veel hoger plan tilt. Van een Oudfranse komische vertelling heeft de Vlaamse dichter Willem een dramatische roman gemaakt over de verhouding tussen individu en samenleving. De Middelnederlandse dichter stuwt zijn *Van den vos Reynaerde* richting de frontale confrontatie tussen Reynaert en de macht, belichaamd in de koning in diens majesteit en menselijkheid. Willem was de enige middeleeuwse dichter die zoiets heeft bedacht en aangedurfd met een Reynaert-verhaal.

Wereldwijd zijn kenners het erover eens dat *Van den vos Reynaerde* literair het toppunt van het genre is. Goethe was de eerste die dit in 1794 treffend onder woorden bracht. Hem kwam daarom het eerste motto van dit boek toe: 'Eeuwen geleden zou een dichter dit hebben berijmd? Hoe is dat mogelijk? De stof is immers van gisteren en vandaag!' Goethes oordeel is sindsdien in alle mogelijke toonaarden herhaald. Volgens de Engelsman John Bosworth zou de *Reynaert* in zijn eentje waard zijn om er Middelnederlands voor te leren. Volgens de Canadese mediëvist John Flinn, auteur van het standaardwerk over de Europese Reynaert-stof, steekt de Middelnederlandse versie boven alle andere uit. De Middelnederlandse *Reynaert* is voor iedereen die er verstand van heeft de beste. We mogen deze dus gerust *de* Reynaert noemen. Vandaar ook zijn wereldwijde uitstraling, tot in vertalingen in Japans en Luxemburgs, slavenverhalen in Alabama en een tekenfilm in Oekraïne. Er is geen tweede

Middel nederlandse tekst die zoveel heeft betekend voor zovelen.

Over dat mirakel gaat dit boek. Waarom prijkt de *Reynaert* strijk en zet als nummer 1 of 2 op alle literaire canonlijstjes? Wat gebeurt er in die vierduizend verzen, hoe zit de *Reynaert* in elkaar, wat is daar zo bijzonder aan, hoe werken de humor en het spel met het gemene en obscene, en op welke maatschappelijke groepen had de dichter het wellicht speciaal gemunt? Hoe is Reynaerts grote list tegen de koning opgebouwd, vermoedelijk de meest complexe van de hele middeleeuwse literatuur? En ook details, zoals daar zijn: waarom vraagt Isengrijn zijn vrouw om Reynaert vast te houden bij zijn baard? Wat voor vogel is het die de kater Tybeert tot zijn schrik van links ziet komen aanvliegen? Eet de familie vos de haas Cuwaert, nadat Reynaert hem zijn kop heeft afgebeten, nu rauw of toch wel degelijk gekookt, zoals het oudste *Reynaert*-fragment het voorstelt? Tot aan bepaalde grote vragen, nooit afdoende te beantwoorden, maar die zich blijven opdringen bij aandachtige lectuur. Zoals: was Willems versie zoveel gemener dan zijn Franse voorbeeldtekst omdat de Middel nederlandse dichter via zijn dierenverhaal wraak wilde nemen op tegenstrevers uit zijn directe omgeving, wie weet Jacob van Maerlant?

Op een tweede niveau gaat dit boek over wat *Van den vos Reynaerde* allemaal heeft losgemaakt bij mensen. Bij grote schrijvers zoals Willem Elsschot, die zijn schrijversvoornaam koos als eerbetoon aan deze middeleeuwse vakbroeder en hele stukken van diens werk uit zijn hoofd kende. Louis Paul Boon, die in zijn hart graag Reynaert wilde zijn, maar zich verliezer voelde zoals Isengrijn. Stijn Streuvels, die wel twintig boeken aan de *Reynaert* wijdde. In de publieke ruimte: van Reynaert-opera's en raps op YouTube tot fietsroutes, Reynaert-bier en -pralines, Reynaert-tabak ('Voor de slimme roker') en zelfs een zwemparadijs met Reynaerts naam. Psychiaters die de hoofdfiguur liefst op de divan zouden leggen. Al die nooit genoeg geprezen onderwijzers, die voorlezend en naspelend en doorvragend op wat eigenlijk een held is, de kinderen een onvergetelijke Reynaert-ervaring meegaven. En natuurlijk in de wetenschap, waar academici van alle mogelijke snit en temperament zich nu al ruim tweehonderd jaar in deze tekst vastbijten, soms op het obsessieve af. Of misschien beter andersom gezegd, want Reynaert laat niet makkelijk los.

Neem professor J.W. Muller, die ofschoon hij soms alleen op melk moest leven, zestig jaar bleef studeren op deze Middel nederlandse tekst waarin hem geen detail te min was. Of Gerard Arendt, die als twintiger een briljant boek over de *Reynaert* schreef dat hij nooit meer zou evenaren. Of Arendts tegenpool Hellinga, in aanleg op het geniale af maar ook een schaamteloze bluffer, die bij zijn overlijden een handgeschreven 'Afscheid van Reynaert' als onvoltooid achterliet. Daarin vaart een soms verwarde Hellinga geregeld uit tegen

zijn leerling Lulofs, terwijl laatstgenoemde in zijn Reynaert-werk juist zijn hele leven lang de lof van Hellinga was blijven zingen. Dit boek gaat ook geregeld over leermeesters en leerlingen, en over hoe dankbaar ik mijzelf voel voor die van mij.

Op het derde niveau heeft dit boek als achterdoek mijn eigen loopbaan in dit vakgebied. Hoe het zo kwam en verder is gegaan. Hoe dat vak te werk gaat, met inmiddels duizenden publicaties plus een eigen jaarboek rond de vos, en niettemin geregeld tegen grenzen aan loopt waar het de *Reynaert* geldt. En ten slotte over mijn eigen omgang met die tekst als levenslange liefhebber. Van onbeschreven blad van tien jaar oud toen ik als kind een navertelling van de *Reynaert* las tot op vandaag, zestig jaar verder, als gelouterde geleerde te midden van een massieve vakbibliotheek en stapels documentatie in handschrift, druk en digitaal. Meer dan enig eerder boek is dit ook mijn persoonlijke verhaal geworden.

Kortom: *De Reynaert. Leven met een middeleeuws meesterwerk*. Ik wil er graag over vertellen. Aan mijn eigen generatie en de volgende. Ziehier mijn groepsportret met Reynaert, onze beroemdste middeleeuwer.

Frits van Oostrom, januari 2023

Citaten uit de Middelnederlandse tekst zijn in het navolgende geregeld enigszins herspeld ter wille van hun begrijpelijkheid. De authentieke versie vindt men achterin, in de editie van de *Reynaert* naar alle bekende bronnen die Ingrid Biesheuvel en ik hebben bezorgd.